e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

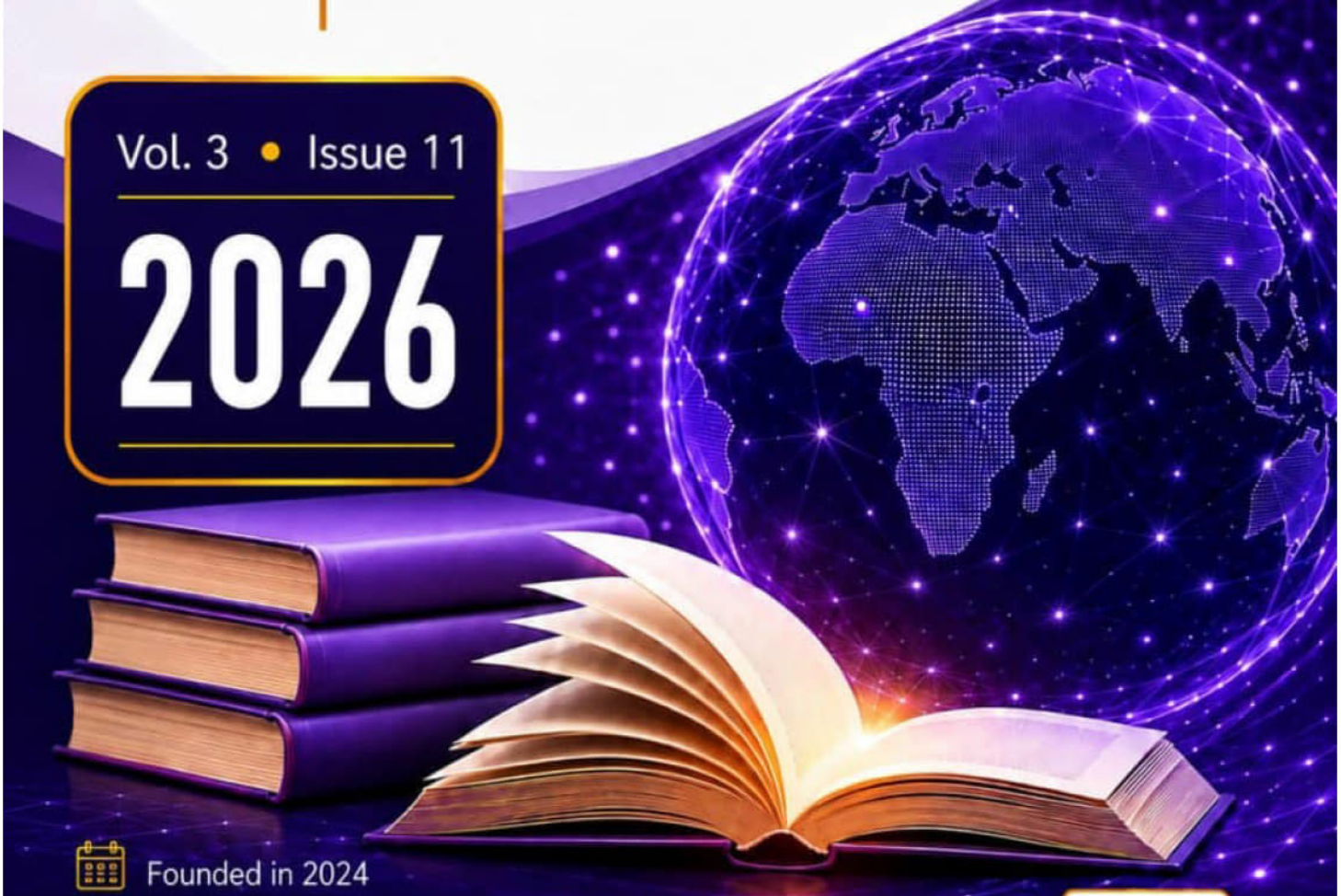
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper *https://doi.org/10.67227/42a32c09*

CHOR USTUN MINORASI

Xoliqov Zokir Eshboltaevich
Termiz davlat universiteti, dotsent.
e-mail: zokirxoliqov@mail.ru _**ORCID**: https://orcid.org/0009-0003-2421-1101

Annotatsiya.
Maqolada O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar davridagi shaharlari va ularning umumiy xususiyatlari, shuningdek, shaharsozlikning muhim jihatlaridan biri bo‘lgan minoralar barpo etilishi haqidagi ilmiy ma’lumotlar tahlil qilinadi. O‘zbekistonning janubiy darvozasi hisoblangan Termiz shahrining o‘rta asrlarga oid me’moriy inshootlaridan biri — Chor Ustun minorasining o‘rganilishi, qurilish davri, qurilish materiallari, tuzilishi, me’moriy bezaklari va ularning xususiyatlari hamda o‘xshash me’moriy yodgorliklar bilan qiyosiy tahlili yuzasidan ilmiy xulosalar berilgan.
Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, shaharlar, me’morchilik, minora, Chor Ustun, masjid, shahar markazi, rabod, aholi manzilgohi, me’moriy bezaklar, islimiy naqshlar, girih, epigrafik bezaklar, qurilish materiallari, ilmiy analogiya.

МИНАРЕТ ЧОР УСТУН

Холиков Зокир Эшболтаевич
Термезский государственный университет, доцент.

Аннотация.
В статье анализируются научные сведения о средневековых городах Центральной Азии и их общих особенностях, а также о возведении минаретов как одном из важных аспектов градостроительства. Представлены научные выводы об истории изучения минарета Чор Устун — одного из средневековых архитектурных сооружений города Термеза, считающегося южными воротами Узбекистана. Рассматриваются период строительства, строительные материалы, конструктивные особенности, архитектурный декор и его характерные черты, а также проводится сравнительный анализ с аналогичными архитектурными памятниками.
Ключевые слова: Центральная Азия, города, архитектура, минарет, Чор Устун, мечеть, городской центр, рабад, поселение, архитектурный декор, растительный орнамент (ислими), гирих, эпиграфический декор, строительные материалы, научная аналогия.

THE CHOR USTUN MINARET

Xoliqov Zokir Eshboltaevich
Termez State University, Associate Professor.

Abstract.
The article analyzes scholarly information on medieval cities of Central Asia and their general characteristics, as well as the construction of minarets as an important aspect of urban planning. It presents scholarly conclusions concerning the history of research on the Chor Ustun Minaret, one of the medieval architectural monuments of Termez, a city regarded as the southern gateway to Uzbekistan. The study examines the construction period, building materials, structural features, architectural decorations and their characteristics, and provides a comparative analysis of similar architectural monuments.
Keywords: Central Asia, cities, architecture, minaret, Chor Ustun, mosque, city center, rabad, settlement, architectural decoration, islimi floral ornament, girih, epigraphic decoration, building materials, scholarly analogy.

Kirish. O‘rta Osiyoda o‘rta asrlar shaharsozligining muhim xususiyatlaridan biri shaharlarning markaziy qismida jome masjidlari va minoralarning barpo etilishidir. Jome masjidlari ko‘pincha bozorlar, savdo rastalari va jamoat maydonlari yaqinida joylashib, shaharning diniy hamda ijtimoiy hayotida muhim o‘rin tutgan. Juma namozi va diniy marosimlar vaqtida bu maskanlarda shahar aholisi va uning atrofidagi aholi punktlaridan kelgan kishilar to‘plangan. Shu jihatdan masjid va minoralar islom madaniyatining keng tarqalishiga hamda shahar jamoasining diniy va ijtimoiy aloqalari mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Minoralarning asosiy vazifasi aholini azon orqali namozga chaqirish bo‘lgan. Ular balandligi va uzoqdan ko‘rinishi tufayli shaharga yaqinlashayotgan savdo karvonlari hamda sayohatchilar uchun mo‘ljal vazifasini ham bajargan. Masjid va minoralar yonidagi maydonlarda esa aholi yig‘inlari o‘tkazilgan, hukmdorlarning farmonlari e’lon qilingan va ayrim hollarda hukmlar ijro etilgan. Minoralar shahar manzarasida uzoqdan ko‘zga tashlanadigan me’moriy inshootlar sifatida ham alohida ahamiyat kasb etgan. Ularning mutanosib shakli, g‘isht terish usullari va naqshinkor bezaklari shahar qiyofasiga o‘ziga xoslik baxsh etib, o‘sha davr me’morlarining qurilish va bezak san’atidagi mahoratini namoyon

qilgan.O‘rta Osiyoning eng qadimgi minoralaridan Qirg‘izistonning Semirechye o‘lkasidagi Bo‘ron, O‘zgan va Termizdagi Chor Ustun minoralari o‘zining qurilish uslubi, davri va bezaklari bilan bir-biriga o‘xshashdir. Ular poydevorining mustahkamligi, sakkiz qirraliligi, poydevor va minora ustuni oralig‘ida ohaktoshdan terilgan muhofaza qismining mavjudligi, spiralsimon zinapoyalari, tashqi devorning torayib borishi natijasida yo‘lakning ham torayishi, yuqori qismida rotonda-yoritgichlarning yo‘qligi, minora devorining sirtida halqasimon belbog‘larning mavjudligi hamda ornamentlarining girih, o‘simliksimon, islimiy, geometrik va epigrafik xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Chor Ustun minorasi Eski Termizning rabod qismida joylashgan bo‘lib, hozirgi paytda uning poydevor qismlari saqlanib qolgan. Mazkur arxitektura inshooti 1032-yilda barpo etilgan. Minora tomonlari 22,5 × 23 sm va qalinligi 3,5 sm bo‘lgan pishiq g‘ishtlardan qurilgan bo‘lib, g‘ishtlar orasida ganchli qorishma ishlatilgan. Minoraning devori masjid devorining ichkarisida qolgan. Uning yarmi devor tashqarisidan ko‘rinib turgan. Bu jihati bilan u Marv masjidi qurilishiga o‘xshaydi [1; B. 272].

Minoraning mukammal qurilishi haqida undan qolgan rasmlar, chizmalar va tarhlar guvohlik beradi [2; B. 16]. [3; B. 72]. [4; B. 56, 1-rasm].

Minoraning o‘qi janub tomondan ko‘rinib turadigan besh qirrali oktagon-izofa ustida joylashgan bo‘lib, uning poydevori to‘g‘ri to‘rtburchak shaklga ega. Oktagonning ham bir qismi masjid devorining ichida qolgan. 1927-yilda minoraning saqlanib qolgan qismining balandligi 13,3 metrni tashkil qilgan. Ammo shundan so‘ng ham bu noyob yodgorlikning tepadagi g‘ishtlari buzib olinavergan.

Minoraning diametri 3,05–3,10 m ni tashkil qilib, uning ichkarisida spiralsimon zinapoya joylashgan. Zinapoyaning eni 60 sm ni tashkil etadi. Zinapoya minora diametri 50 sm bo‘lgan o‘q va qalinligi 70 sm ni tashkil etgan devor orasida joylashgan bo‘lib, yuqoriga qarab torayib boradi. Minoraning kirish yo‘lagi shimoliy tomonda bo‘lib, masjid sahni bilan bir sathda joylashgan.

Minoraning o‘qi yuqoriga qarab torayib bormagan. Uning yuqori qismi to‘rtta belbog‘ orqali arabcha ko‘fiy yozuvlar va terrakota detallari yordamida bezatilgan (2-rasm).

Minoraning birinchi belbog‘idagi yozuvlar masjid devorining yuqori qismidan quyiroqda joylashganligi uchun minorani yarim aylana shaklida o‘rab turadi. Ikkinchi belbog‘ yozuvlari ham bu qismda devor bo‘lmasa-da, xuddi shunday tarzda joylashgan. Bu holatni binoning oldingi fasadining o‘ziga xos ko‘rinishi deb baholash mumkin. Ammo masjidning ichkarisidan minoraning mazkur ikki belbog‘idagi yozuvlarni ko‘rish imkoni bo‘lmagan.

Minoraning yuqori qismidagi ikki belbog‘dagi yozuvlar ancha uzun bo‘lsa-da, ularning katta qismi minoraning ortida qolgan (3-rasm).

Minoraning B. Denike tomonidan ishlangan suratida hali buzilib ketmagan yuqori belbog‘ning holatini kuzatish mumkin. Keyingi suratlarda esa belbog‘ning faqatgina chekka qismi qolganligini ko‘ramiz.

Belbog‘ning chekka qismi Buxoro, Vobkent va O‘zgan minoralaridagidek kichik g‘ishtlardan tik holatda terilgan. Bu davrning o‘ziga xos an’anasi edi.

Minoraning ajralmas xususiyatiga aylangan bu “halqa” yoki belbog‘ yozuvlari inshootning ikki metrlik qismini bezash bilan birga, g‘ishtlarning zanjirsimon qilib terilishi, vertikal holatda turgan g‘ishtlar orasidagi choklarning ko‘rinishi bezak va yozuvlarning benuqsonligini ko‘rsatadi. Yozuv va harflar oralig‘ining kengligi hamda chuqurligi minoraning yuqori qismidagi o‘ymakorlik bezaklarining klassik an’analaridan darak beradi.

Termiz minorasi o‘zining qurilishi va bezatilishi bilan o‘xshashi kam uchraydigan, qiziqarli inshootdir. Afsuski, minora vayron bo‘lganligi sababli uni atroflicha o‘rganishning imkoni bo‘lmagan. Uning takrorlanmas silindrsimon ko‘rinishi mo‘g‘ullar davriga qadar kam uchraydigan shakldir.

O‘rta asrlar shaharsozligi nafaqat O‘rta Osiyo, balki G‘arb va Sharq madaniyatlarini uyg‘unlashtirgan islom sivilizatsiyasi markazlari uchun ham xarakterli jarayon hisoblanadi. Misrdagi Al-Hasan, Ispaniyaning Qurdoba shahridagi Al-Hamro, Hindistondagi Qutb Minor, Turkiyaning Divrigi, Kunyadagi Inju va Antaliyadagi Saljuqiylar masjid va minoralari Ko‘hna Sharq arxitekturasining shoh asarlari hisoblanadi.

Ozarbayjonning XIV asrga oid Qorabog‘lar qishlog‘idagi maqbaralari, Kunyadagi Jaloliddin Rumiy qabri toshi ustidagi minora shaklidagi maqbara gumbazi (Turkiya, XIV asr), Bistom, Varomin, Ray va Radkandagi hamda Termiz yaqinida joylashgan XII asrga oid xom g‘ishtdan barpo etilgan inshootlar uchun ham xuddi shunday uslub xarakterlidir. Jarqo‘rg‘on minorasining yaqin “qarindoshi” deb hisoblangan Dehlidagi mashhur Qutb Minor minorasining uch yarusli qurilishining markaziy qismida yumaloq go‘fralar, yuqorisida burchakli go‘fralar, quyi yarusida esa har ikkala shakldagi go‘fralar ketma-ket ishlatilgan [5; B. 9–10]. Ammo Dehli minorasi kichik aylanma dekoratsiyasi va murakkab plastikasi bilan O‘rta Osiyodagi prototipidan ancha farq qiladi.

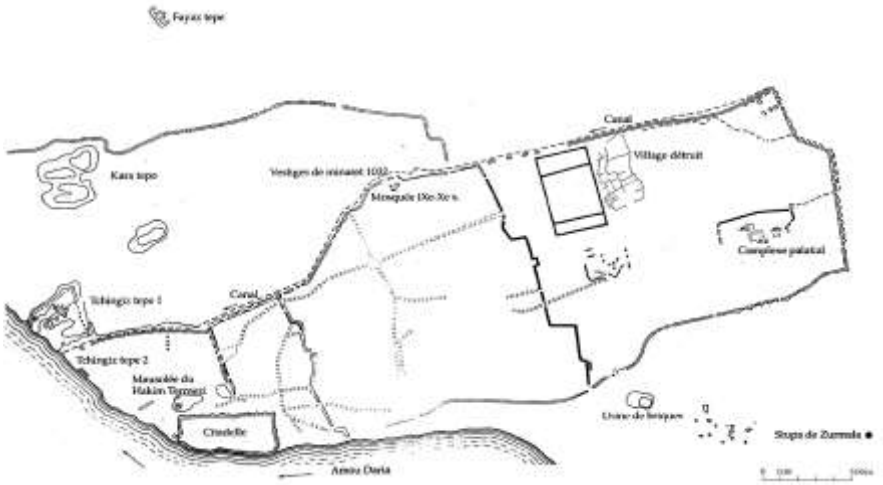
XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Eski Termizdagi Chor Ustun minorasi shaharning rabod qismida joylashgan bo‘lib, IX–XII asrlarda Sharq mamlakatlarining klassik uslubida qurilgan mahobatli me’morchilik obidasi va o‘zining yagonaligi bilan ajralib turadigan yirik savdo-hunarmandchilik markazining namozgohi uchun barpo etilgan arxitektura inshooti hisoblangan [6; B. 74–78]. [7; B. 115]. [8; B. 99].

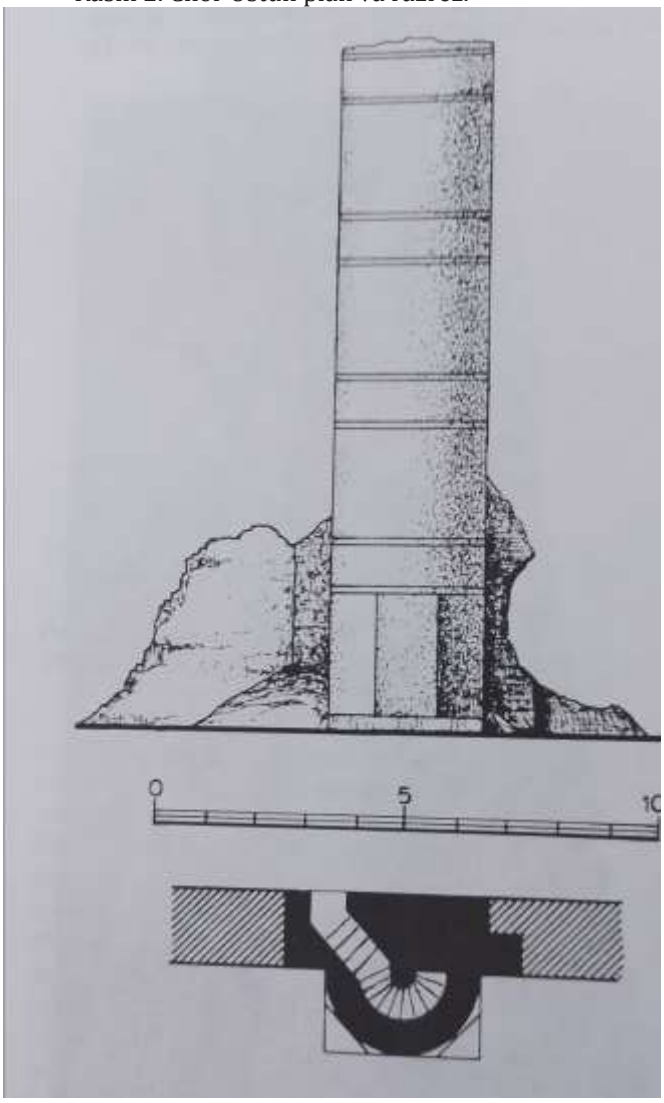
Chor Ustun minorasining Misrdagi Rakka va Qal’at Jabbor minoralari yoki O‘rta Osiyodagi yagona analogi Samarqandning Shohi Zinda qabristonidagi Qusam ibn Abbos maqbarasi yonidagi minoralar hisoblanadi. Bu inshootlar o‘zining uslubi va arxeologik ma’lumotlariga ko‘ra mo‘g‘ullar davrigacha bo‘lgan davrga oid [9; B. 145]. [10; B. 32, 93].

1-rasm. Eski Termizning topografik plani.

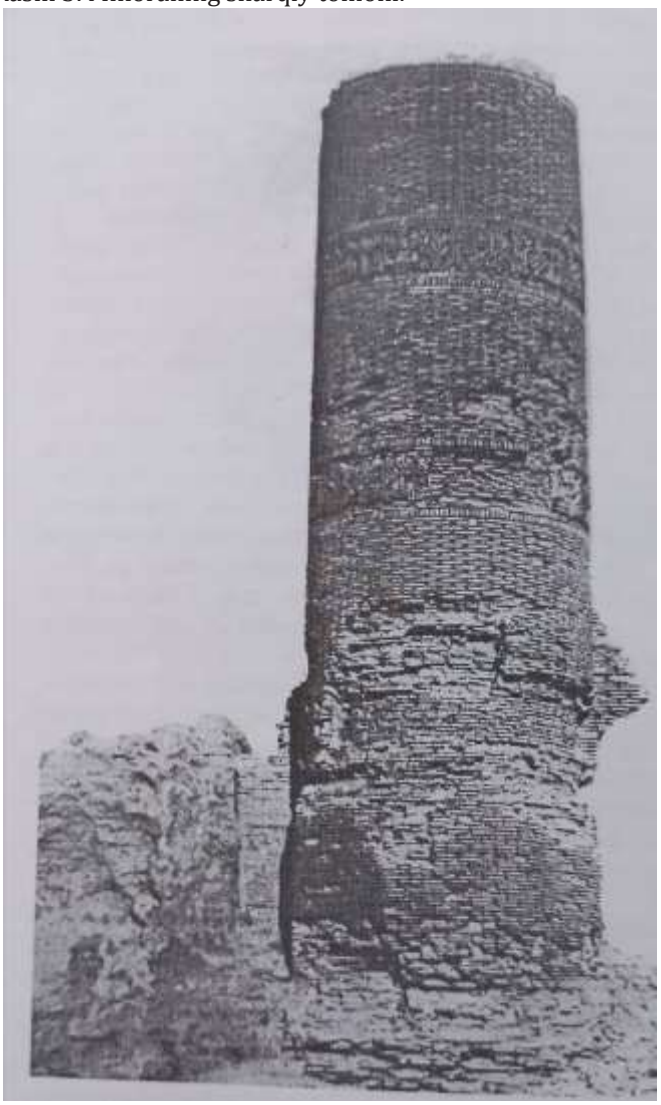
ISSN 3060-5059 (Online)

Rasm 2. Chor Ustun plan va razrez.

Rasm 3. Minoraning sharqiy tomoni.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пугаченкова Г. А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. – Москва: Издательство АН СССР, 1958. – С. 272. – URL: https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA48022006. ci.nii.ac.jp
2. Денике Б. П. Экспедиция Музея восточных культур в Термез. Предварительный отчет // Культура Востока: сборник Музея восточных культур. – Москва: Издание МВК, 1927. – Вып. 1. – С. 16. – Рис. 5. – URL: https://www.academia.edu/45161988/. tadqiqot.uz
3. Засыпкин Б. Н. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации // Вопросы реставрации: сборник Центральных государственных реставрационных мастерских / под ред. И. Э. Грабаря. –

ISSN 3060-5059 (Online)

Москва: Издание ЦГРМ, 1928. – Вып. 2. – С. 207–283. – URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01008558409. Central Asian Archaeological Landscapes
4. Аршавская З. А., Ртвеладзе Э. В., Хакимов З. А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1982. – С. 56. – Рис. 1. – URL: https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA47778062. ci.nii.ac.jp
5. Sharma Y. D. Delhi and Its Neighbourhood. – New Delhi: Archaeological Survey of India, 1982. – Pl. IX, X. – URL: https://rmrl.in/en/onlinecat/81090/delhi-and-its-neighbourhood. rmrl.in
6. Засыпкин Б. Н. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации // Вопросы реставрации: сборник Центральных государственных реставрационных мастерских / под ред. И. Э. Грабаря. – Москва: Издание ЦГРМ, 1928. – Вып. 2. – С. 207–283. – URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01008558409. Central Asian Archaeological Landscapes
7. Массон М. Е. Термезская археологическая комплексная экспедиция (ТАКЭ) // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. – Вып. VIII. – С. 115. – URL: https://arheologija.ru/ksiimk-8/. arheologija.ru
8. Шишкин В. А. «Курган» и мечеть Чор-Сутун в развалинах Старого Термеза // Труды Термезской археологической комплексной экспедиции. – Ташкент, 1945. – Т. 2. – С. 99. – URL: https://www.academia.edu/45529315/. academia.edu
9. Шваб Ю. З. К истории сложения северной группы ансамбля Шахи-Зинда // История материальной культуры Узбекистана. – Ташкент, 1964. – Вып. 5. – С. 145. – URL: https://kronk.spb.ru/library/imku.htm. kronk.spb.ru
10. Немцева Н. Б., Шваб Ю. З. Ансамбль Шахи-Зинда: историко-архитектурный очерк. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1979. – С. 32, 93. – URL: https://www.nemtseva.uz/publications.htm. nemtseva.uz